

شاہ حسینؒ، بابا بلھے شاہؒ تے خواجہ غلام فریدؒ دی کافی وچ موجود سوز و کرب تے روحانی المیے دی حقیقت تے معرفت

Abstract:

There are so many categories of Punjabi Classical Poetry. Every category teaches us the lesson of humanity and about the reality with moral values of life. Further a man learns about leading life with simplicity and meekness, however there are so many characteristics in the classical poetry. Among these all categories “Kafi” is very special to narrate the situation of restless soul. In this article it will be discussed that how the “Kafi” explain the reality and knowledge of suffering and spiritual tragedy. After coming into the world the soul gone astray due to forgotten her origin because temptation of satan, now when the soul realized the truth one past of her is eager to meet her soul mate. Every soul is trying every time to return to the spirit world as soon as possible. A soul is become more suffering in misery because it is not possible to meet with soul mate as long as it is in the prison of life. A Sufi has realized this restless state of the soul and describe the reality of human anxiety while keeping his “Kafi” within the scope of Islam and has taught patience and preserverence for the reconciliation of the past and present. The selected classical selected poets through their poetry “Kafi” helping man to live in his own reality and follow the orders of the Almighty is special theme of his poetry. In usual term,

Shah Hussain, Baba Bullehy Shah and Khawaja Ghulam Fareed is called as “Wali Allah” but in fact their wonderful classical poetry has immortalized them and deep knowledge and sense about their poetry a man can become Inshan-e-Kamil.

Keyword: Categories, Meekness, Characteristics, Kafi, Restless, Suffering and spiritual tragedy, Astry, Origin, Temptation, soul mate, spirit world, suffering in misery, Anxiety, reconciliation of the past, immortalized.

شعرو ادب نال منسلک سوز و کرب تے المیہ تصورات بارے گل کیتی جاوے تے مطلب انج ہووے گا کہ انسانی زندگی بے شمار خوشیاں تے غماں دے نہ ممکن والی صورت حال نال بھری ہوئی اے۔ جتھوں تک انسان دے شعور تے زندگی بارے ارادیاں دا تعلق اے اوہدیاں ساریاں کوششاں حصولِ نفع تے نقصان توں بچن واسطے ہوندیاں نیں۔ ایس وچ کوئی شک نہیں ازلاں توں انسان خوشی، لذت، شادمانی تے فرحت واسطے جدو جہد کردا رہیا اے تے ایس کوشش دے باوجود غم، الم تے دکھ توں انسانی زندگی وچ برابری دی حیثیت حاصل رہی اے۔ کئی دانشوراں دے نزدیک زندگی دی اصل حقیقت سوز و کرب تے الم (روحانی المیہ) اے جیکر زندگی دی بنیاد واقعی غم و الم تے مبنی اے تاں فیر ایس ایسے تے غم نوں نہ صرف مشرقی شاعری بلکہ مغربی شاعری وچ وی دیکھیا جاسکدا اے۔ سوفو کلیئر توں لے کے ٹیکسپیئر تک تے گوئے توں لے کے ٹی ایس ایلیٹ تک دے بیان کردہ المیات دی تفسیر تے تعبیر نوں انتہائی فنکارانہ انداز نال دُنیا سامنے پیش کیتا گیا اے۔ دنیا دے ہر وڈے المیہ نگار نے اپنی سمجھ بوجھ تے عقل و فہم موجب زندگی نال جڑے ہوئے نظر آؤن والے غماں نوں سمجھن تے سمجھاؤن دی ڈھیر کوشش کیتی اے۔ ایس کوشش وچ ارسطو، ہیگل، شوپن ہائر، نیطشے، کولرج تے اے سی بریڈلے تک ہر قابل ذکر فلسفی تے نقاد نے اپنے اپنے ذوق تے نظریے موجب حصہ لیا اے۔ وجودی مفکرین دیاں دو جماعتاں وچوں پہلی جماعت نے المیہ تمثیل دے معنیاں وچ ایس قدر وسعت پیدا کیتی اے کہ اوہناں دے نزدیک المیہ عین زندگی تے زندگی عین المیہ اے:

(1) “Tragedy is pure life and life is pure tragedy.”

تے دوجی جماعت والیاں دے نزدیک المیہ زندگی دی ساخت وچ شامل اے۔ جدوں کہ مغربی مفکرین المیہ تمثیل وچ عیسوی معنویت لہدے ہوئے المیہ نوں آدم دے ازلی گناہ

(Original Sin) بدلے ملن والا انعام قرار دیندی اے۔ (2)

کرب و الم دے احساسات تے تصورات بارے مولانا عبدالماجد دریابادی دا بیان قابل قدر اے کہ:

”دُنیا کی کوئی لذت یا راحت، کرب و اذیت کے شائبے سے پاک نہیں ہو سکتی
(یا) کوئی حیات انسانی آلام و تکالیف سے قطعاً پاک نہیں رہ سکتی۔“ (3)

المیہ ورگے فکرو فن دی ایس قدر طویل روایت دے باوجود مغربی تمدن المیہ تجربے نوں
انج دی روحانی واردات نہیں بنا سکيا جیہدے ول ٹیٹھے نے اپنی کتاب ”پیدائش المیہ“ وچ اشارہ
کیتا اے۔ انج ای اسطو دے نظریہ کیتھارسس وچ وی کوئی اخلاقی غرض موجود نہیں جیہدی تکمیل
کے روحانی خوشی دی بلند ترین سطح لئی ضامن بن سکدی۔ ایس دے برعکس فارسی، اردو، تے
پنجابی زبان دے شاعر رومی، سعدی، حافظ، بابا فرید، شاہ حسین، لکھے شاہ، سلطان باہو، میاں
محمد بخش، خواجہ غلام فرید، میر تقی میر، اسد اللہ خاں غالب تے علامہ اقبال ورگیاں نے زندگی دے
ایسے نوں یاں زندگی نال منسلک المیہ تجربات نوں اک روحانی تے اعلیٰ اخلاقی قدر بناؤن وچ
غیر معمولی بصیرت دا ثبوت دتا اے۔ اشلوک، دوہے، کافی، مثنوی سی حرنی، منظوم داستان، نظم تے
غزل دے سرکلڈھویں شاعراں دے نیڑے زندگی دا المیہ نہ صرف اجیہی حقیقی تے روحانی واردات
بن کے نمودار ہوندا اے جیہدے زندگی نوں قابل رشک مفاہیم عطا کردا اے بلکہ اخلاقی تے تہذیبی
اعتبار نال وی نتیجہ خیز تے پھلدار بن سکدا اے۔

لذت و الم ذات دی کوئی کیفیت نہیں ہوندی بلکہ کیفیت دا پیمانہ ہوندے نیں تے
انسانی ذات دی کوئی اجیہی کیفیت نہیں جیہدی لذت و الم دی آمیزش توں بغیر ہوئے۔ انسانی نفس
جس کیفیت وچ ہوندا اے اپنی فطری طبع پاروں اوس کیفیت وچوں نکلنا چاہندا اے یاں فیروں
کیفیت وچ رہنا چاہندا اے ایس نکلن تے نہ نکلن والے عمل پاروں خوشگواہی تے ناگواہی جیہے
جذبات پیدا ہوندے نے تے انج جذبات دی بنیاد لذت و الم والی گہرائیاں تے قائم رہندی
اے۔ شاعری کسے حد تک فلسفے تے نفسیات نال وی تعلق رکھدی اے ایس لئی دنیا دے جھنہ وی
عظیم شاعر گزرے نے اوہ کسے نہ کسے حد تک فلسفی تے مفکر وی سن ایس پاروں اوہناں دے
کلام وچ زندگی تے کائنات بارے فلسفیانہ فکری مواد موجود اے۔ ایس تفکر دے نتیجے وچ پیدا
ہون والے خیالات تے تاثرات نوں ای فلسفہ حیات آکھیا جاندا اے۔ شاعری دا تفکر تے تعقل
عمومی طور تے جذبات و احساسات تے تحلیل وچ لکھیا ہوندا اے اجیہی صورت حال پاروں تفکر و تعقل

نوں جذبے تے تخیل توں وکھ کرنا بہت مشکل ہو جاندا اے۔ البتہ شاعری وچ موجود فکری جہت پاروں وڈے وڈے تے قابل قدر نتائج ضرور کڈھے جانداے نیس۔

عربی، فارسی، اُردو تے پنجابی شاعری دی ترقی وچ تصوف دے فروغ نے ڈھیر اہم کردار ادا کیتا اے۔ شاعری دی تحریک و عشق و محبت دے جذبات نال شروع ہوندا اے۔ تصوف دا تعلق چونکہ جذبات باطن نال اے انج ایہدی تعلیم دی پہلی ابجد وی عشق و محبت اے۔ بظاہر تصوف دی ابتداء تہجی صدی دے آغاز وچ ہوئی پر پنجویں صدی نوں ایہدے عروج دا زمانہ منیا جاندا اے۔

تہجی صدی وچ عرب تے ایران دے شاعران نے عشق و محبت والے جذبات نوں شاعری وچوں کڈھ کے ایہدی جگہ تے درد و الم تے سوز و کرب نوں شامل کر کے کلاسیکی شاعری دا مڈھ بنھ دتا۔ انج باقاعدہ روحانی درد و سوز شاعری نال جڑ گیا جیہنوں صوفی شاعران نے نہ صرف برقرار رکھیا بلکہ اگے وی ٹوریا۔ پنجابی صوفی شاعران نے جمالیاتی رمز تے تصوفانہ افکار و علامات نوں ایس طرح اک جان کیتا کہ کلاسیکی شاعری نے آؤن والیاں صدیاں تک متصوفانہ افکار و خیالات نوں روحانیت تے اخلاقیات عالیہ دا حقیقی ترجمان بنا دتا۔ فتنہ پرور دور وچ پیدا ہون والے احساسات تے اُبھرن والے جذبات پاروں کلاسیکی شاعری وچ سوز و گداز، درد و الم احساس فنا تے تصوفانہ موضوعات دی حوصلہ افزائی کیتی گئی۔ پنجاب اُتے ہون والے مسلسل حملیاں پاروں جدوں ایٹھوں دیاں وسدیاں تو ماں دی قومیت دا شیرازہ تتر پتر گیا تے پنجاب حکومت دی اٹ نال اٹ و جادتی گئی، بیرونی حملہ آوراں دے نال اندرونی شورشاں، سازشاں دی وجہ توں ہر پاسے قتلّام تے عزت آبروریزی پاروں چھایا ہو یا خوف وی صوفیانہ شاعری دی بنیاد بنیا۔ اجیہی صورت حال وچ مسلمان صوفیاں نے پنجاب وچ دین اسلام تے تصوف دی تعلیم دے پرچار نال ایٹھوں دے لوکاں نوں دسیا کہ انسان نوں عارضی دُنیا و ما فیہا دی بے قدری کر کے حقیقی ابدی تے آخرت دی زندگی ول دھیان کرنا چاہیدا اے۔ اک صوفی نے عام انسان نوں رب نال رجوع کرن، اوہدے اگے گڑ گڑاؤن تے اوہدی رضا تے شاکر ہو کے توکل تے صبر نال حیاتی نوں پُرسکون بناؤن دا درس دتا۔

پنجابی زبان دے صوفی شاعر عالم باعمل لوک سن اوس ویلے چونکہ عربی تے فارسی زبان نوں ذریعہ تعلیم بنایا جاندا سی ایس پاروں اوہ باقاعدہ طور تے عربی تے فارسی دی تعلیم حاصل کر دے سن جنج کہ فارسی زبان دے صوفی شاعر جلال الدین محمد بلخی رومی المعروف بہ مولانا روم دی

مثنوی معنی، فردوسی دی رزمیہ مثنوی شاہنامہ، نظامی گنجوی دی عشقیہ یاں بیانیہ مثنویاں، حکم سنائی دی حدیقہ سنائی، شیخ فرید الدین عطار دیاں مثنویاں تے عراقی دی لمعات نوں پڑھ کے تصوف دے اخلاقی تے روحانی مضامین دی عظیم الشان روایت قائم کیتی۔ ایہناں ساریاں مثنویاں وچ روحانی المیہ یعنی احساسِ جدائی تے معاشرتی سوز و کرب دے عناصر پوری طرح نمایاں نیں۔ عربی شاعری دی صنفِ قصیدے وچ بیان ہون والا درد و الم فارسی شاعری دی صنفِ مثنوی وچ منتقل ہویا تے فارسی شاعری نے ایس درد دے نال نال زمانی حالات و واقعات تے تصوف والے سوز و کرب دے عناصر نوں لازمی تے ناگزیر عنصر دے طور تے اپنی وگن وچ لے لیا، انج فارسی زبان والا ادبی شعری ورثہ اپنے فکری تے جذباتی تانے پٹے نال پنجابی کلاسیکی شاعری وچ سما گیا۔ زندگی دے ایس ایسے نوجھن واسطے سانوں تصوف دے فلسفے تے صوفی دے فکر و فن نوں سمجھن دی لوڑ اے۔ پنجابی دے صوفی بزرگاں دی شاعری جیہنوں کلاسیکی شاعری وی آکھیا جاندا اے، حقیقی اسلامی تعلیمات تے عملیات نال بھرپور اے۔ ایس وچ پائے جان والے عشق دا جذبہ دنیاوی یعنی مجازی نہیں بلکہ رُوح تے عالم ارواح دا آپسی تعلق ہون ناطے روحانیت دے عشق دا جذبہ اے، ایس پاروں ای ایہنوں عشقِ حقیقی آکھیا جاندا اے۔

دُنیا وچ آؤن توں بعد کوئی اجیہا نفس نہیں جیہہ لذت و غم توں وانجیا رہیا ہوئے بلکہ ہر نفس گھٹ ودھ ظاہری تے باطنی سوز و کرب دا شکار اے۔ ظاہری لحاظ نال انسان دے کرب وچ نظر آؤن والے معاشرتی، معاشی، اقتصادی، تعلیمی، تہذیبی، سیاسی، نفسیاتی، سائنسی تے فطرتی مظاہر شامل ہوندے نے تے باطنی لحاظ نال سوز و کرب ویکھنا ہوئے تاں فیر سانوں صوفیانہ شاعری وچوں فلسفہ وحدت الوجود، من دی صفائی، غیر اللہ توں چھکارا، ظاہر تے باطن دی تربیت، ریاکاری تے منافقت توں بچنا، نیک عملوں دا درس، موت دی حقیقت نوں سمجھنا، شریعت دی پابندی، دُنیا دی بے ثباتی بارے آگہی، سنتِ رسول دا اتباع، شفاعتِ نبوی دی طلب، روحانی تعلیم و تربیت، حوصلہ تے صبر، غرور و تکبر دی ننڈیا، ذات دی نفی، صراطِ مستقیم دی پکپائی، ظاہری باطنی عبادات ول توجہ، لوبھ لالچ تے حرص توں کنارہ کشی، پاکیزگی نفس تے عجز و انکساری ورگے موضوعات دا بخوبی جائزہ لینا پئے گا۔ پنجابی کلاسیکی شاعری مڈھ توں ای تصوف دے وگن وچ رہی اے، ایس شاعری وچ جذباتی پن تے معنوی رشتیاں اُتے تصوف دی روایت شروع توں ای چھائی رہی اے۔ انسانی زندگی دی بے چینی تے زندگی دے نال ہنڈن والے دکھ تے غم دا شعور اک وسیع تر جمالیاتی آگہی (Aesthetic Awareness) وچ ڈھل جاندا اے جیہدا

مفہوم عشقِ حقیقی تے عشقِ مجازی دے حوالے نال مٹھیا جاندا اے۔ جس دی وضاحت تصوف دے میدان دا خاص موضوع اے تے پنجابی زبان دے صوفی شاعراں دے کلاسیکی کلام وچ سوز و کرب تے روحانی المیہ واضح طور تے نظر آؤندا اے بلکہ اوہناں نے مجموعی طور تے حیاتی نال جڑے المیے تے سوز و کرب نوں ای شاعری وچ لکھیا اے۔ صوفی شاعر ایس فلسفے دے حامل نظر آؤندے نے کہ دنیا دی حیاتی دکھاں تے تکلیفاں توں دکھ کجھ وی نہیں تے سکھ تے خوشیاں آخرت والی زندگی نال منسلک نیں۔ ایس لئی انساناں نوں ابدی خوشی لئی دنیاوی زندگی عیش و عشرت توں پاک تے سادگی نال گزارن واسطے ہر عارضی تے مادی خوشی قربان کر دینی چاہی دی اے۔ صوفی شاعراں دا ایہ نظریہ گلی یاں جزوی طور تے ٹھیک ہے کہ نہیں اک وکھری بحث اے بہر حال اوہناں دے کلام وچوں سانوں انسانی حیاتی نال جڑیاں مصیبتاں تے ازلی دکھ نظر ضرور آؤندے نیں۔ کلاسیکی شاعری دے تاریخی، معاشرتی تے سیاسی پس منظر دی فنی فنکاری تے فکری تناظرات نال کرب و الم والا نقطہ نظر آپسی ربط و تعلق رکھدا اے۔

پنجابی کلاسیکی شاعری دا باقاعدہ مڈھ بابا فرید الدین مسعود گنج شکر دے اشلوکاں توں بچھیا اے مگر ساڈے مقالے دا موضوع پنجابی زبان دے صوفی شاعر شاہ حسین، لکھے شاہ تے خواجہ غلام فرید دی کافی وچ موجود سوز و کرب تے روحانی المیہ دی حقیقت تے معرفت بارے جانکاری دینا اے ایس پاروں کافیاں وچوں موضوع موجب نمونہ کلام پیش نظر اے۔

شاہ حسین دی کافی وچ سوز و کرب تے روحانی المیہ:

شاہ حسین دی کافی وچ سوز و گداز دے حوالے نال جیہڑا غم تے بے بسی نظر آؤندی اے حقیقتاً اوہناں دی روح دی گراٹ تے بے بسی اے۔ اوہناں نوں ہر ویلے رب سچے نال ملاپ دی آس اے۔ ایس دکھاں بھری دنیا وچ اوہناں دی روح اپنے آپ نوں بے بس تصور کردی اے جیوندے جی کوئی راہ نہیں کہ کسراں اک عارضی ٹھکانے نوں چھڈ کے ابدی ٹھکانے تے قیام کیتا جائے اوہناں دے من دی ایس خواہش تے کیفیت نوں کوئی دنیا دار نہیں سمجھ سکدا ایس لئی اوہناں اپنی روح دی پتار تے اگے انج بیان کیتی اے:

ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں، باہر توں ہیں، روم روم وچ توں
توں ہیں تانا، توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں

کہے حسین فقیر نمانا میں ناہیں سبھ تُوں (4)
 جسراں اک سوانی اپنے شوہ نالوں وچھڑ کے روندی، کرلانندی تے ترلے پاؤندی ہوئی
 اپنے جذبات بیان کردی اے اوہنوں ہر ویلے اپنے کنت نال ملن دی آس اے بالکل انجے ای
 شاہ حسین ہوراں دی روح عالم ارواح توں جدا ہو کے واپسی اپنے رب نال وصل واسطے کرلانندی
 پئی اے۔ شاہ حسین اپنے جدائی والے ایس روحانی ایسے نوں انتہائی سوز و کرب نال انج بیان کیتا
 اے:

میرے صاحب! میں تیری ہو مگی آں
 مَنوں و سار نہ توں مینوں، ہر گلوں میں چھٹی آں
 اوگہاری نوں کوگن ناہیں، بخش کریں تاں چھٹی آں
 جیوں بھاوے تیوں راکھ پیاریا، دامن تیرے لگی آں
 جے تُوں نظر مہر دی بھالیں، چڑھ چو بارے سستی آں
 کہے حسین فقیر سائیں دا در تیرے دی گتی آں (5)

ہر روح نال رب سچے دا وعدہ اے کہ میں تینوں عارضی قیام لئی دُنیا تے بھیج رہیا واں مگر
 ایس عارضی ٹھکانے توں اکتا کے شاہ حسین اپنی روح دے حُون و ملال تے جذبات نوں انج
 بیان کردے نیں:

نی سبُو ! مینوں ڈھول ملے تاں جا پے
 شوہ راون دی ریت نہ جانی اِس سُبھے ترنا پے
 عشق وچھوڑے بالی دَھانڈی ہر دم مینوں تا پے
 سِکَن دُور نہ تھیوے دِل توں ویکھن تُوں من تا پے
 کہے حسین سہاگن سو ای جاں شوہ آپ سنجاپے (6)

جدوں ہر انسان نوں علم اے کہ دنیاوی حیاتی تھوڑے دناں دی کھیڈ اے تے حقیقی تے
 ابدی زندگی آخرت والی اے تے اوہدی کوئی فکر نہیں۔ ایس عارضی دنیا دے فلسفے نوں شاہ حسین
 دیاں کافیاں وچوں انج ویکھیا جاسکدا اے:

کدی سمجھ ندانا! گھر رکھے ای سمجھ ندانا،
 آپ کمینہ، تیری عقل کمینی، کون کہے تُوں دانا
 ایہنیں راہیں جان دے ڈٹھڑے میر، ملک، سلطانا (7)

صوفیانہ شاعری دی صنف کافی نوں جنج المیہ جذبات تے احساسات نال جوڑیا گیا اے ایس توں محسوس ہوندا اے کہ شاعری دی ایہہ صنف بنیادی طور تے ”المیہ صنف سخن“ اے۔ کافی دے مضامین تے موضوعات نوں ازلی محبوب کولوں وچھوڑے والے جذبات تے اُساریا گیا اے۔ ایہہ عشق مجازی نہیں بلکہ عشق حقیقی تے اُسرے ہوئے نیں۔ شاہ حسین ہوریں ازلی محبوب نالوں وچھوڑے دا غم شدت نال بیان کردے نیں:

رہیے وُو! نال سجن دے رہیے وُو
لکھ لکھ بدیاں تے سہو طعنے، سہو سرتے سپیے وُو
توڑے سروئے دھڑ نالوں، تاں بھی حال نہ کیہے وُو (8)

نی! تینوں رب نہ بھٹی، دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھٹی، سبھ گجھ بھٹی، رب نہ بھٹن جیہا
سوئے، رُپا چھل وِسی، عشق نہ لگدا لیہا
ہور نال ہسیدی کھڈیندی، شوہ نال گھونگھٹ کیہا (9)

شاہ حسین نے اپنیاں کافیاں راہیں حیاتی دے غماں نوں اجہی کلا کاری نال بیان کیتا اے کہ غم تے اوہناں دی ذات اکو مک ہو گئی اے۔ انج جا پدا اے کہ غماں نال اوہناں دی ذات دارشتہ از لولوں پُرانا اے:

مائے نی میں کیہنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال
دُھواں دُکھے میرے مرشد والا، جاں پھولاں تاں لال
سوللاں مار دیوانی کیتی، برہوں پیا ساڈے خیال
دُکھاں دی روٹی، سوللاں دا سالن، آپیں دا بالن بال
جنگل پیلے پھراں دُھونڈینڈی، اَجے نہ پایو لال
کہے حسین فقیر نما نا، شوہ ملے تاں تھیواں نہال (10)

صوفیانہ شاعری دا بنیادی مقصد انسانیت دی رہنمائی اے۔ صوفی بندیاں نوں اپنے نفس تے ظلم کرن توں روکدا اے، چنگے تے نیک کم کرن دی تلقین کردا اے تے آپس وچ پیار محبت تے مل جل کے رہن دی تعلیم اوہدی شاعری دا خاص وصف ہوندا اے۔ معاشرے وچ بد امنی تے خرابی اوس ویلے جنم لیندی اے جدوں کوئی اک گروہ یاں طبقہ اپنی طاقت دے بل بوتے تے

ماٹریاں نوں ظلم و ستم دا نشانہ بنائے انج معاشریاں وچ طبقاتی ناہمواری پیدا ہو جاندی اے۔ شاہ حسین نے جدوں اجیہی معاشرتی ناہمواری نوں دیکھیا تے اپنیاں کافیاں راہیں ایس الم و کرب نوں ڈاڈھے سوز نال سنایا اے:

مشکل گھاٹ فقیری داؤ و

پائے گٹھالی، دُرمت گالی، کرم جرائے شریری داؤ و

چھوڑ تکبر، پکڑ حلیمی، راہ پکڑ شیریں داؤ و

کہے حسین فقیر نمانا، دفتر پاڑ میری داؤ و (11)

بلھے شاہ دی کافی وچ سوز و کرب تے روحانی المیہ:

بابا بلھے شاہ دی شاعری اک پاسے سانوں ہلا شیری تے جرات دا سبق دیندی اے تے دوجے پاسے اوہناں دی شاعری وچ لگیا ہويا انسانی سوز و کرب تے روحانی المیہ وی نظر آؤندا اے۔ بلھے شاہ دے سوز و کرب تے غم بھرے جذبات پنجاب دی سرزمین دی تباہی تے پنجاب واسیاں دی حالت زار پاروں نیں۔ جدوں بلھے شاہ نے جدوں مسلم قوم دی معاشرتی ابتری، بیچارگی تے محرومیاں نوں دیکھیا تے اوہناں دے اندر سوز و کرب تے دُکھ بھرے جذبات پیدا ہوئے انج مسلماناں دا شاندار ماضی تے موجودہ کسمپرسی دی حالت دا موازنہ کردے ہوئے لکھدے نیں کہ:

اُلٹے ہور زمانے آئے، سچیاں نوں پچے ملدے دھکے

جھوٹے کول بٹھائے، اُلٹے ہور زمانے آئے

اگلے جا بنگاہ لے بیٹھے، پچھلیاں فرش وچھائے

اُلٹے ہور زمانے آئے، بھوریاں والے راجے کیئے

راجیاں بھیکھ مڑگائے، اُلٹے ہور زمانے آئے (12)

مغلاں زہر پیالے پیتے، بھوریاں والے راجے کیئے

سبھ اشرف پھرن چُپ کیئے، بھلا اوہناں نوں جھاڑیا ای

رہ رہ وے عشقا ماریا ای، کہہ کس نوں پار اتاریا ای

در کھلا حشر عذاب دا، بُرا حال ہويا پنجاب دا

ڈر ہاویئے دوزخ ماریا، سانوں آمل یار پیاریا (13)
 بلکھے شاہ دے دور وچ معاشرتی حالات ڈھیر وگڑے ہوئے سن، ہر پاسے افراتفری مچی
 ہوئی سی، سکے سودھرے تے خونی رشتے وی اک دو بے نون دھوکہ دے رہے سن، ماڑے لوک ظلم
 و ستم دا شکار ہو کے انتہائی کریناک زندگی گزار رہے سن۔ اجیہے لوکاں دی حالت زار دی عکاسی بلکھے
 شاہ ہوراں لفظاں نال انج کیتی اے:

جدوں اپنی اپنی پے گئی، دھی ماں نون لٹ کے لے گئی

مومنہ بارھویں صدی پیاریا، سانوں آمل یار پیاریا (14)
 ایس دور وچ ظلم و ستم نہ صرف لوک اک دو بے تے کر دے سن بلکہ لوکاں نون محبت
 تے رواداری دا درس دین والے علماء تے ملانے وی ان پڑھ تے بھولے بھالے لوکاں نون لٹن
 تے راہوں کراہے پاؤن وچ برابر دے شریک سن۔ مفت دانگر کھاؤن واسطے مسیت سب توں
 وڈا تے بہترین معاشی ذریعہ سی۔ کم علم تے محنت مزدوری توں وانجھے ہوئے لوک عموماً مسیتاں
 سانجھ لیندے سن ایساں عزت دی عزت تے روٹی ٹکڑی مفت لہج جاندا سی۔ مگر اجیہے لوک دین
 اسلام واسطے خطرناک سن کیوں جے اپنے مطلب موجب دین دی تشریح کر لیندے سن ایساں نہ
 صرف بندیاں نال بلکہ مذہبی ریاکاری وی کیتی جاندی سی۔ ایس خطرناک ظلم والے منظر نون دیکھ
 کے بلکھے شاہ ڈاڈھے غمگین ہوئے اجیہے ملانیاں نون ریاکاری توں انج روکدے نیں:

علموں بس کریں او یار

پڑھ پڑھ شیخ مشائخ کہاویں اُلٹے مسئلے گھروں بناویں
 بے علماں نون لٹ لٹ کھاویں جھوٹے سچے کریں اقرار
 پڑھ پڑھے مسئلے روز سناویں کھانا شک شبے دا کھاویں
 دسّیں ہور تے ہور کماویں اندر کھوٹ، باہر سچّیاں

علموں بس کریں او یار (15)

بلکھے شاہ ہوریں روح دے وچھوڑے دی تڑپ تے ازلاں دے غم نون انج کافی وچ
 الاپدے نیں کہ:

راتیں نیند نہ دن سکھ ستی، اکھیں پلٹیا پیر
 چھویاں تے تلواراں کولوں، عشق دے تیکھے تیر
 اک پل ساعت آرام نہ آدے بڑی برہوں دی پیڑ

بکھا شوہ جے کرے عنایت، دُکھ ہوون تغیر
 مینوں چھڈ گئے آپ لد گئے میں وچ کیہہ تقصیر (16)
 بکھے شاہ نے اورنگزیب عالمگیر توں لے کے عزالدین عالمگیر ثانی تک داسیاسی عہد ویکھیا
 ہو یا سی انج مغل بادشاہاں دی حکومت دا زوال، مرہٹیاں تے سکھاں دیاں شورشیاں تے حملیاں
 پاروں ہوون آلیاں المناک تباہ کاریاں تے ہولناکیاں والے منظر اں نے اوہناں دیاں
 کافیاں نوں ڈھیر درد تے سوز عطا کیتا اے:

در کھلا حشر عذاب دا، بُرا حال ہو یا پنجاب دا
 بارہویں صدی نے مونہہ پساریا، کدی آویں دو پڑ واریا
 تیرے دُکھاں نے سانوں ماریا سانوں آمل یار پیاریا
 مغللاں زہر پیالے پیتے، بھوریاں والے راجے کیتے

سب اشراف پھرن چپ کیتے، بھلا ایہناں نوں جھاڑیا ای (17)

بکھے شاہ نے پنجابی معاشرے دی ثقافت تے تہذیب نال جڑے ہنرمندی دے
 اوزاراں نوں اپنی شاعری وچ بطور علامت استعمال کر کے اپنے مقصد دا مفہوم چنگی طرح سمجھایا
 اے۔ کیوں کہ پنجابی معاشرہ اس علامت نال جڑے عمل تے اوہدے پس منظر توں بخوبی واقفیت
 رکھدا اے۔ بکھے شاہ ہوراں نے چرنے دی علامت تے اوہدے ذریعے کتن کتان دے عمل نال
 انسان نوں نیک عمل کرن دا درس دتا اے۔ ایہناں عملاں نوں آخرت نال جوڑ کے آخرت والے
 سزا و جزا دے حسین و جمیل تے حُونیہ کر بیہ تصویراں نوں انج واضح کر دے نیں:

کر کتن ول دھیان گڑے

رت متیں دیندی ما دھیا

کیوں پھرنی ایں اینویں آ دھیا

نی شرم جیانہ گوا دھیا

توں کدی تاں سمجھ ندان گڑے

کر کتن ول دھیان گڑے

چرخہ مُفت تیرے ہتھ آیا

پلہیوں نہیں گُجھ کھول گوا یا

نہیوں قدر محنت دا پایا

جد ہو یا کم آسان گڑے

کر کتن ول دھیان گڑے (18)

روح تے عالم ارواح والے عارضی وچھوڑے دے ایسے نوں سمجھاؤن واسطے انج بیان
کردے نے کہ اے غافل انسان ہر ویلے رب نوں تے اوہدے کیسے وعدے نوں یاد
رکھیں۔ آخرت نوں سنوارن والے روحانی فلسفے نوں انج لکھدے نیں:

پر گل کردا بھی ڈردا ہاں	میں گل اوتھے دی کردا ہاں
تھی چلو میں نالے آیا	نال روحاں دے لارا لایا
میں بھرم بھلایا پھردا ہاں	ایتھے پردہ چا بنایا
پر گل کردا بھی ڈردا ہاں (19)	میں گل اوتھے دی کردا ہاں

خواجہ غلام فرید دی کافی وچ سوز و کرب تے روحانی المیہ:

تعلیمی سطح تے پنجابی کلاسیکی شاعری نوں ای سوز و کرب، المیہ تے صوفیانہ شاعری تسلیم
کیتا گیا اے۔ خواجہ غلام فرید دی کافی وچ موجود تصوفانہ خیالات نوں پرکھن توں بعد احساس
ہوندا اے کہ اوہناں نوں کافی دا امام ٹھیک ای مٹھیا جاندا اے۔ خواجہ غلام فرید دی کافی دا
سارالب و لہجہ صوفیانہ، اوہناں دی سوچ دا معیار، اوہناں دے شعور تے جذبات اُتے صوفیانہ
افکار تے زندگی دی چھاپ نظر آؤندی اے:

گئی تقلید آئی تحقیق / تھئے واضح مکشوف دقیقے / فاش مبین گل اسرار
برزخ زیر برتے شد مد / کیتا ازلی لطف ظہور / سوسو شکر ملیا گر پورا
تھیاد دل کون تسکین قرار / ہوئے خطرات شکوک سبھی رد / پیرمغاں مجھو جتو سے
فرض فرید نماز بنو سے / کیتا من کر، من اقرار / ہے خود اصل حقیقی مقصد (20)

خواجہ غلام فرید نہ صرف صوفی شاعر سن بلکہ عملاً وی صوفی سن جیہڑے متصوفانہ خیالات و
افکار اوہناں دی شاعری وچ ملدے نے بے شک دو جے صوفیاں کول وی لہجہ جاندے نے پر
اوہناں دے بیان کرن دا انداز انوکھا تے منفرد اے۔ ایس پاروں اوہناں نوں صرف کافی دا
شاعر کہنا ٹھیک نہیں بلکہ اوہ تصوف دی شاعری تے روحانی سوز و کرب دے اعلیٰ شاعر نیں۔ اجیہی
اک ونگی ویکھو:

وحدت عین عیان ڈٹھو سے / طمس حقیقی سمجھ لیو سے / مخفی کل اظہار تھیو سے

ہر گن گیان دے گیت نوں پایا / تھئے واضح مشہود دقاقت / تھئے انج انوار حقائق
ظاہر گجھ سب گجھ دے لائق / قرب تے بعد دا فرق اٹھایا (21)

خواجہ غلام فرید بے ثبات عالم نوں ڈاڈھے سوز تے کرب نال انج بیان کردے نے کہ
اوہناں دا کلام پڑھن تے سُنن والے ڈونگھیاں سوچاں وچ ڈُب جاندے نیں۔ خواجہ سائیں دُنیا
دی بے ثباتی نوں روحانی ایسے نال جوڑ کے انسانی زندگی دے فانی ہون دا دکھ ایہناں لفظاں
راہیں کردے نے بے شک کہ انسانی حیاتی نکی تے انسانی خواہشات وڈیاں نیں فیروں انسانی
رُوحاں نوں واپس اپنے رب نال ملن دی آس اے۔ ایس روحانی آس نوں انج بیان کردے
نیں:

غم دا حال سناواں کیوں / سوڈ کھ تے بک وات / کانگل کھنڈ دیاں چُوریاں ڈیساں
کر گئی ملن دی بات / ڈینہ گھٹنے روراہیں گیتُم / راتیں کئی پر بھات
مونجھ ملال فرید ملیو سے / ازلوں پر ہوں برات (22)

عشق حقیقی اصل وچ اپنے تے کائنات دے خالق نال شدید محبت اے کئی واری انسان
مجازی عشق وچ مبتلا ہو کے تے ناکامی نال دوچار ہوندا اے۔ اچھے معاملے وچ جدوں اک
انسان کول پریشانی تے غم دے سواس کجھ نہیں بچدا تے فیر انسان حقیقت نال واقف ہو جاندا
اے یعنی ایس عارضی ناکامی توں انسان ابدی کامیابی وال ٹر پیندا اے۔ جس ویلے انسان نوں علم
ہوندا اے کہ مادی وجود نال جڑی ہر چیز نوں فنا اے تے فیر حقیقت دی جستجو اک قدرتی امر
اے۔ نتیجتاً انسان کائنات دے مالک نال ہر ویلے اپنا تعلق جوڑی رکھن تے اوہنوں مضبوط کرن
واسطے عبادت گزاراں تے ہر حال وچ شکر گزاراں کرنا اپنا دطیرہ بنا لیندا اے۔ ایس مجازی عشق دی
ناکامی دے نتیجے وچ ملن والا سوز و کرب تے المیہ حقیقی عشق دے ہلارے انج لہندا اے:

درد اندر دی پیڑ ڈاڈھا سخت ستایا   ہجر فراق دے تیر دل نوں مار مُنجھایا
عشق ہے ڈکھڑے دل دی شادی   عشق ہے رہبر مُرشد ہادی
عشق ہے ساڈا پیر جیں گل راز سچھایا   ازلوں تاگلھ دا تیر جانی جوڑ چھچھایا
مارو مُٹھل ول مکھڑا چھچھایا   ڈکھڑیں ڈکھایا در دیں مُنجھایا
تاگنکھیں تپایا مونجھیں مسایا   سولیں ستایا پیڑے ہرایا (23)

خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں سوز و کرب تے درداں دی تاثیر نال بھریاں ہویاں نیں۔
وچھوڑا مُک جاوَن تے واپس حقیقی وصل دا مضمون نوں انج بیان کردے نے کہ قاری اُتے غم دی

اک خاص کیفیت طاری ہو جاندی اے:

پُٹل! تھیوں پاندھی یارا/ چھڈ کے کھٹری بروج/ ہردم وتاں درماندی یارا
سے سے روگ اندر وچ/ پیت نہ پالی سردے والی/ ٹول نہالی، روئیس خالی
دل دردوں گر لاندی یارا/ مونہ پلڑو گھر گھر وچ/ رکھدی آس اُمید ہزاراں
آخر ہک ڈینہ موڑ مہاراں/ ہوت تھیسیم آ کاندھی یارا/ نسیم توڑ قبر وچ (24)
خواجہ فرید ہوراں کول دنیاوی غماں دا ذکر گھٹ تے ازلی محبوب دے وچھوڑے داغ
بوہتا اے۔ اک صوفی وانگ خواجہ غلام فرید ازلی محبوب نالوں وچھوڑے دے المناک جذبات
انج بیان کردے نیں:

دردوں ٹھڈڑیاں ساہیں کڈھدی/ رورود ڈیواں باک/ ڈکھڑا اَنگ نہ مانودا
نال فرید دے سچ نہ کیتو/ آنون دی گئیوں آکھ/ سوہناں ول نہیں آنودا (25)
خواجہ غلام فرید دے نزدیک اجیہے انسان دی کوئی اہمیت نہیں جیہڑا رب تے توکل کرن
دی بجائے دنیاوی سہارے لہدا پھردا اے۔ اجیہے انساناں نوں ویکھ کے اوہناں دے اندراک
سوز دی کیفیت پیدا ہوندی اے تے اوہ بے صبرے لوکاں نوں انج درس دیندے نے کہ:
کر صبر تے شکر شکایت تے/ رکھ آس اُمید عنایت تے/ پیئے فخر دی فقر
ولایت تے/ ڈینہ راتیں ڈلڑی ڈیوم مت/ اتھاں جُوٹھیاں غیریاں ویریاں
توں/ اتھاں کوڑیاں کھیڑیاں بھیریاں توں/ اتھاں کوچھیاں گیڑیاں
پیڑیاں توں/ ہر ویلے یار گھنم ڈت پت/ سٹ کھٹری یار، فرید گیا/ ایہو حال
نہمانی نال تھیا/ فریاد کراں، کریا دپیا/ ہتھ مل مل بیٹھی روادا رت (26)
اک پاسے خواجہ غلام فرید بندے نوں شریعت دی پاسداری کرن دی تلقین کردے نظر
آؤندے نے تے دو جے پاسے بے عمل تے جاہل ملانیاں توں بچن دی حکایت کردے وی نظر
آؤندے نیں۔ خواجہ صاحب اک صاحب شریعت تے صاحب کشف صوفی سن اوہناں نوں علم
سی کہ اجیہے کوڑھ مغز ملانے شریف النفس لوکاں دے اعتبار تے اعتقاد نال دھوکہ کردے نیں۔
بھولی بھالی لوکاں نال اجیہے دھوکے داغ اوہناں دے کلام وچ واضح طور تے ویکھیا جاسکدا اے
اوہ کسراں لوکاں نوں ایہناں کم علم تے دھوکے باز ملانیاں توں بچن اتے صاحب علم و فیض تے
اک کامل مرشد دی رہنمائی تے سنگت نوں لازمی قرار دیندے نیں:

عاری پھر دے حج زکاتوں/ صوم صلاتوں ذات صفاتوں/ رندا الستوں ہن مخمور

کشف حقائق محض محالے / جے تیں مرشد نظر نہ بھالے / پیو گل کوڑ فریب تے زور
 فقہ، اصول، کلام معانی / منطق، نحو تے صرف مَبانی / ٹھپ رکھ ہے توحید غیور
 ملاں پٹھڑے معنے کر دے / آیت، درس، حدیث، خبر دے / صرف صداتے تھئے مغرور
 ملاں ویرے سخت ڈسیندے / بے شک ہن اُستاد دیس دے / ابن العربی تے منصور
 شاہد، واحد، اصل، فرع وچ / راز طریقت، رسم شرع وچ / ہے مشہود نہیں مستور (27)
 ایہناں تناں شاعراں دی شاعری وچ فکری و جذباتی مزاج توں علاوہ وحدت الوجود،
 عرفانِ ذات، عظمتِ انسانیت، فنا و بقاء، حیرت، تسلیم و رضا، عشق، ہمت، تجرد، ترکِ علاق،
 مشکلات و آلام، اخلاصِ عمل، حقیقت تے مجاز، جبر و قدر تے فقر و غنا ورگے مسائل تصوف تے
 انسانی حیاتی دے حقیقی سوز و کرب تے حُون و ملال اپنی پوری آب و تاب نال چمکدے پئے
 نیں۔

صوفیانہ شاعری وچ موجود بے چینی تے بے قراری اصل وچ جڑ تے گل دے وصل تے
 ملاپ واسطے اے۔ ایسے جڑ تے گل دے فلسفے والی بے قرار تے اضطرابی رُوح واسطے صوفیاں نے
 دکھ و کھ تشبیہاتی علامتاں ورتیاں نیں۔ اصل وچ صوفیاں دے نزدیک انسانی رُوح عالم ارواح
 (ملکوت) وچ محبت و معرفتِ حق وچ مشغول تے غرق سی فیر ایہنوں عالم اجسام (ناسوت) نال
 جوڑیا گیا جس پاروں ایہدے اندر جسمانی صفات، شہوت و غضب دا غلبہ ہو یا تے ہولی ہولی
 روحانی معرفت و محبت والیاں صفات توں دوری ہو گئی۔ جدوں اک چُنے ہوئے بندے نوں اپنے
 ذوق یاں علم پاروں اپنی اصل حالت یاں اصلی صفات یاد آیاں تے اوہ ایہناں گواچیاں ہو یاں
 صفتاں تے افسوس کر دے ہوئے ایہناں دے وصل تے ملاپ وچ دوبارہ تڑپ اُٹھیا۔ روح
 اپنے اصل نالوں جدائی دی شکایت ارج حُونیہ انداز وچ کردی اے کہ سوچن سمجھن والا قاری ایس
 حُون و ملال بھری شاعری نوں پڑھ کے اپنا کلیجہ پھڑ کے بہہ جاندا اے۔ اوہدے واسطے
 نویاں سچائیاں تے ادھارت سوچاں تے فکراں والے شہر دا دروازہ کھل جاندا اے۔ صوفیانہ
 شاعری چونکہ سچائی تے مبنی ہوندی اے ایس پاروں سچے تے درد مند شاعر دے کلام دا اثر بندیاں
 دی رُوح تے ہوندا اے۔ ایس اثر دی تاثیر حاصل کرن لئی شاہ حسین، بابا بلیٹھے شاہ تے خواجہ غلام
 فرید ہوراں دی کافی وچوں روحانی سوز و کرب دی حقیقت تے معرفت بارے جانکاری لئی اک نکی
 جیہی چون قارئین واسطے پیش کیتی گئی اے۔

حوالہ جات:

- * Department of ORIC, University of the Punjab, Lahore
- 1- T.R. Hyn, The Harvest of Tragedy, Zydoric Publishers, P.26
  - 2- Clifford Leech, Tragedy, Mathuren, (New York: London Publishers) 232
  - 3- Abdul Majid, Mister- Hiz-o-karb, Al-halal (Calcutta) Shumara 18 June 1912)8
  - 4- Subha Sadiq Wattu (Tarteeb-oTadween)- Kalam Shah Hussain, (Lahore: Maqsood Publishers, 2017)41.
  - 5- As Above, P-46
  - 6- As Above, P-56
  - 7- As Above, P-55
  - 8- As Above, P-63
  - 9- As Above, P-82
  - 10- As Above, P-109
  - 11- As Above, P-107
  - 12- Muhammad Asif Khan- Akheya Buleh Shah Ne (Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 2016) 81, 199.
  - 13- As Above, P-206
  - 14- As Above, P-206
  - 15- As Above, P-231-232
  - 16- As Above, P-362
  - 17- Tanveer Bukhari- Amrt Rus (Lahore: New Book Pelus, 1996)97.
  - 18- Muhammad Asif Khan- Akheya Buleh Shah Ne, P-247.
  - 19- As Above, P-348
  - 20- Shaukat Mughal- Tafheem-e-Fareed (Multan: Jhok Publishers, 2017)515
  - 21- As Above, P-101
  - 22- As Above, P-470
  - 23- As Above, P-189, 309
  - 24- As Above, P-480
  - 25- As Above, P-319
  - 26- As Above, P-453
  - 27- As Above, P-723-724